

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

32

In dit nummer oa

Een uitzonderlijk kralensnoer uit de late bronstijd
Kledij van de bewoners van het terpengebied in de vroege middeleeuwen

Een raadselachtige Romeinse koepeloven
De identiteit en ondergang van de bekendste tjalk van Flevoland

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie en geassocieerde onderzoekers inzicht in recent of lopend onderzoek.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, Xandra Bardet (correctie Engelse samenvattingen), Siebe Boersma (vormgeving en omslagontwerp), Nathalie Brusgaard, René Cappers, Martijn Eickhoff, Merit Hondelink, Hans Huisman, Jos Kleijne, Flip Kramer (redactie-coördinatie), Martijn van Leusen, Arnoud Maurer, Johan Nicolay, Richard Paping, Daan Raemaekers en Mans Schepers.

Foto omslag: Remco Bronkhorst, Peter Attema en Steve Hayward tijdens de systematische survey van Mandra Vecchia (foto W. de Neef, UGent). Zie artikel Attema *et al.*

ISBN 9789493194533

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
 groningen**

**groninger instituut
 voor archeologie**

© GIA.

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 32

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2022

Inhoud

VETWINNING IN DE SWIFTERBANTCULTUUR. EEN INTERPRETATIE VAN EEN VINDPLAATS TE NIEUWEGEIN-BEATRIXSLUIS Joshua Veldhuis	1
EEN BRONZEN HIELBIJL UIT EMMEN Stijn Arnoldussen, Eduard de Jonge, Bertil van Os, Gert van Oortmerssen & Hannie Steegstra	7
HOE BETROUWBAAR ZIJN ONZE ARCHEOLOGISCHE VELDVERKENNINGEN IN ITALIË EIGENLIJK? Suzanne Hoen, Jildou Bruinsma, Evelien Witmer & Martijn van Leusen	13
BOTANISCHE MACRORESTEN UIT SLOTEN ALS SPIEGEL VOOR HET LANDSCHAP Marjon Huiting, Annisa Spier & Mans Schepers	23
HET POLLINO ARCHAEOLOGICAL LANDSCAPE PROJECT (PALP) Peter Attema, Wieke de Neef, Antonio Larocca & Arnoud Maurer	33
KOPER, LOOD EN TIN - EEN UITZONDERLIJK KRALENSNOER UIT DE LATE BRONSTIJD UIT BORGER Wijnand van der Sanden & Bertil van Os	43
OP EEN VEELBEWOOND EILAND: EEN (DRONE) PILOTSTUDIE NAAR EFFECTIEVE SITEKARTERING IN ARCTISCH CANADA Jelke Take	51
EEN RAADSELACHTIGE ROMEINSE KOEPELOVEN UIT HENGELO (OV.) Adrie Ufkes	61
KLEDIJ VAN DE BEWONERS VAN HET TERPENGEBIED IN DE VROEGE MIDDELEEUWEN Anne Vrielink	69
DE ZEEHOND OF FIDUCIE? UITSLUITSEL OVER DE IDENTITEIT EN ONDERGANG VAN DE BEKENDSTE TJALK VAN FLEVOLAND Yftinus van Popta	79
CONTAMINATIE IN DE QUEEN ANNE? EEN EERSTE AANZET TOT HET VERKLAREN VAN DE AANWEZIGHEID VAN WILDE PLANTENRESTEN IN SCHEEPSWRAKKEN Morvenna van Rijn & Yftinus van Popta	89

DE VERDWENEN EEMS, EEN PARTICIPATIEPROJECT IN HET GRENSGEBIED Stijn Arnoldussen, Jana Esther Fries, Henny Groenendijk, Marion Heumüller, Hans Peeters & Wim Vuijk	101
STENEN VAN BETEKENIS: HUNEBEDDEN ALS ERFGOED EN ALS ACTOR Daan Raemaekers, Femke Bosscher & Harrie Wolters	109

Een raadselachtige Romeinse koepeloven uit Hengelo (Ov.)

Adrie Ufkes¹

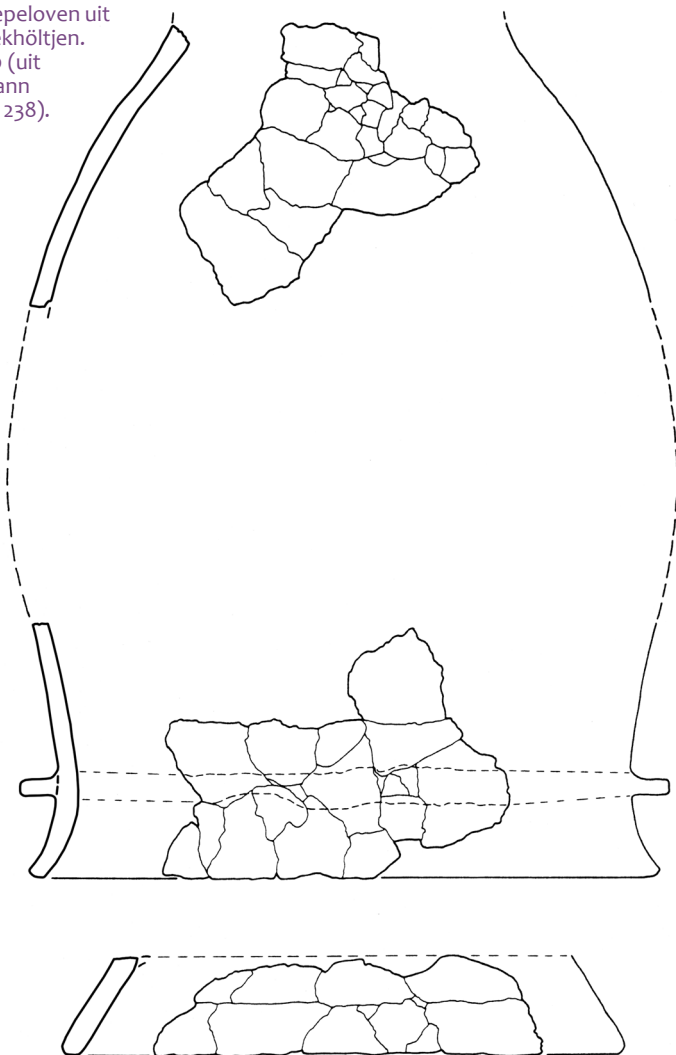
In Hengelo is een groot deel van een nederzetting uit de Romeinse tijd opgegraven door SOB Research, waarvan het aardewerk is uitgewerkt door ArcheoSupport (Ufkes *in prep.*). Dit aardewerk past in de Rijn-Wezer-Germaanse traditie en stamt voornamelijk uit de 1ste en 2de eeuw n.Chr. Naast aardewerk zijn er ook keramische artefacten aanwezig, zoals spinklosjes, weefgewichten en fragmenten van verschillende haardkragen. Een opvallend voorwerp is een deel van een zogenaamde koepeloven, geborgen uit een waterput. De vorm is waarschijnlijk vergelijkbaar met een klokvormige koepeloven die is opgegraven in Flögeln-Eekhöltjen (D.) en gepubliceerd door Zimmermann (1992: Abb. 238; fig. 1). Het fragment uit Hengelo betreft een groot deel van de onderkant en het is gebroken op de overgang naar de koepelvormige bovenzone (fig. 2). In dit artikel wordt nader ingegaan op de mogelijkheden en onmogelijkheden voor het gebruik van dergelijke koepelovens.

Beschrijving

Omdat het bij de bespreking van de functie van belang is om de uiterlijke kenmerken zorgvuldig te beschrijven, worden deze hieronder puntsgewijs opgesomd.

- de wanddikte bedraagt gemiddeld ca. 27,6 mm,
- de klei is gemagerd met plantaardig materiaal, vrij grote brokjes chamotte en weinig afgeronde grindjes,
- de binnenzijde is regelmatig en glad afgewerkt, de buitenzijde is onafgewerkt, onregelmatig en bobbelig,
- de bakwijze is oxiderend met een reducerende kern,
- het baksel is tamelijk zacht, zachter dan het baksel van de potten uit deze nederzetting,
- het is niet - zoals haardkragen - opgebouwd uit kleirolletjes (*coils*) maar uit een minimaal 20 cm brede lap klei,
- het object is vervaardigd van onder naar boven, vermoedelijk op een grof gevlochten mat van plantaardig materiaal, getuige diagonale indrukken van gras of stro op de onderkant,
- er zijn géén sporen van verhitting, versintering, verglazing of van roet,
- de buitendiameter van de onderkant bedraagt ca. 62 cm, de binnendiameter is ca. 57-56 cm; de binnendiameter van het smalste deel van de klokvorm is ca. 32 cm,
- er is geen informatie omtrent de hoogte, evenmin is duidelijk of er op het smalste deel van de insnoering een verdikking of uitstekende richel aanwezig is,
- er is ca. 1/3 deel van de onderkant met een gewicht van bijna 6,5 kilo; indien de vorm vergelijkbaar is aan de koepeloven uit Flögeln-Eekhöltjen, dan weegt het totale object wellicht ruim 100 kilo; echter dit is zeer onzeker omdat de vorm van de koepel en de hoogte niet kunnen worden vastgesteld,
- ter vergelijking is de diameter van de onderrand van de koepeloven uit Flögeln-Eekhöltjen 90 cm, de binnendiameter bij de insnoering is ca. 70 cm en de gereconstrueerde hoogte is minimaal 120 cm; de wanddikte van de koepel varieert tussen 2,5 en 3,7 cm en de klei is uitsluitend gemagerd met plantaardig materiaal.

Fig. 1. Koepeloven uit Flögeln-Eekhöltjen. Schaal 1:10 (uit Zimmermann 1992, Abb. 238).

Koepelovens

Daar waar het bij overige keramische artefacten soms al problematisch is om er een eenduidige functie aan toe te kennen, is dit met de zogenaamde koepelovens al helemaal het geval. Van deze grote tot zeer grote objecten worden doorgaans slechts kleine fragmenten teruggevonden, die feitelijk niet of nauwelijks gereconstrueerd kunnen worden tot hun oorspronkelijke vorm.

Dat betekent dat het ook nagenoeg onmogelijk is om te achterhalen waar deze ovens voor geëdigd hebben. In de literatuur worden ze vaak geduid als pottenbakkersovens en in verband gebracht met roosters: kleischijven met een groot aantal perforaties met een diameter van ca. 2 cm. Echter niet alle koepelovens zijn geassocieerd met roosters. Veelvoorkomende reconstructies zijn sokkels of standringen, waaronder of waarin vuur wordt gestookt. Hierop wordt een rooster geplaatst dat vervolgens wordt afgedekt met een grote aardewerken stolp, voorzien van een ontluuchtingsgat en waarin de warmte wordt vastgehouden. Een voorbeeld van dit type is in 1967 opgegraven in Duitsland bij Hatzum-Boomborg, Gemeinde Jemgum en gedateerd in de 1ste of 2de eeuw (Haarnagel 1979: 284-285 en Taf. 179,2; Arnold 1990: 349, Abb. 6 en Haiduck 1995, Abb. 1, 6; fig. 3). Dergelijke combinaties van een stolpvorm en een rooster worden vaker aangetroffen in de Romeinse tijd en worden in de Duitse literatuur aangeduid met de term *Lochplattenofen* (Arnold 1990), naar het geperforeerde rooster. Overigens zijn het niet alleen klokvormen die bovenop een sokkel met rooster worden geplaatst. Uit Weddinghusen is een exemplaar afkomstig dat weliswaar een rooster heeft, maar dat toch anders is geconstrueerd (Arnold 1990: Abb. 2 en 3). De onderbouw bestaat uit een soort stoof en het bovendeel heeft de vorm van een omgekeerde pot met een conische, maar rechte wand. Het bovendeel is ongeveer 3/4 van de gehele hoogte van de constructie. In tegenstelling tot het exemplaar uit Hengelo, wordt van de oven uit Weddinghusen expliciet vermeld dat dat deze oven sporen vertoont van sterke verhitting en verglazing. Een iets oudere vondst van een zogenaamde pottenbakkersoven is een exemplaar uit de 3de eeuw v.Chr. uit Maasland-Foppenpolder en beschreven door Van den Broeke (2005: 608 en fig. 27.6; fig. 4). Wat al deze ovens gemeen hebben, is dat ze allemaal hoger zijn dan de maximale diameter.

Fig. 2. Fragment van het onderste deel van de koepeloven uit Hengelo. Schaal 1:5 (tekening H.H. Bürmann, ArcheoSupport).

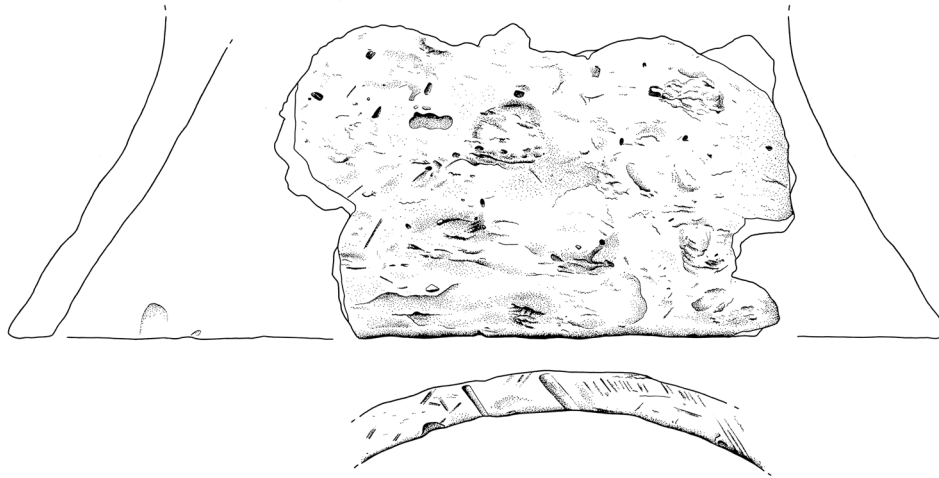
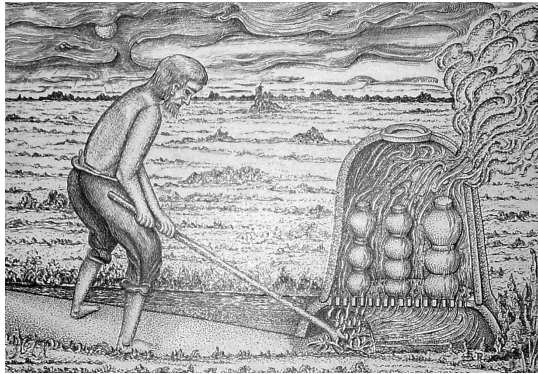

Fig. 3. Reconstructie van de koepeloven uit Hatzum-Boomberg, Gemeinde Jemgum (D.), Heimatmuseum Weener (D.).

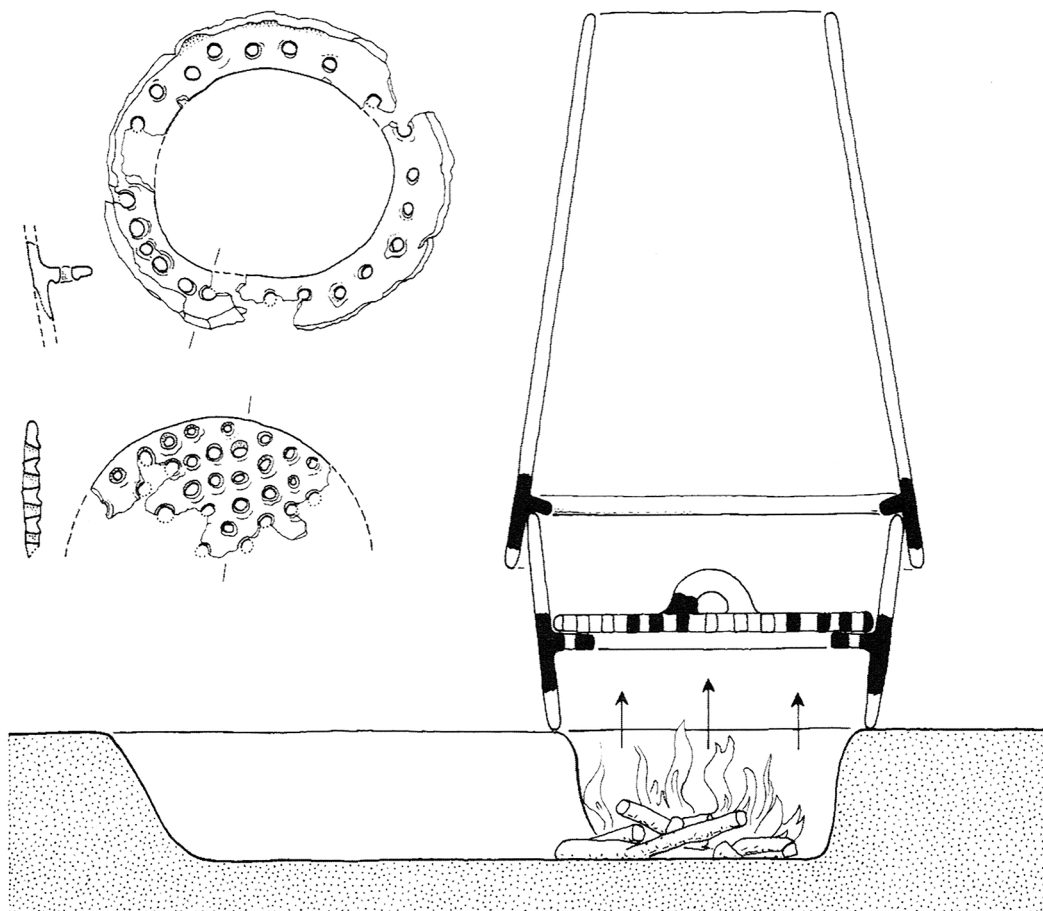

Pottenbakkersovens

Er is echter een ander type oven, dat gekenmerkt wordt door zowel een andere constructie als een andere vorm. In tegenstelling tot de hierboven beschreven constructies bestaat een oven van een pottenbakker niet uit demontabele onderdelen, maar is het een vaste, permanente constructie, een zogenaamde staande oven (Van der Groen, s.a.). Vaak is het grondplan min of meer sleutelgatvormig, waarbij de baard dienst doet als stookkanaal. De oven zelf is rond, met een koepel in de vorm van een iglo en ingegraven in de ondergrond, waarbij alleen het bovenste deel van de koepel boven het maaiveld uitsteekt. De hoogte van de koepel is lager dan de maximale diameter

van de oven. Na iedere stookgang werd de koepel afgebroken om de gebakken potten uit de oven te kunnen halen (Willems 1977: 115). Holwerda (1944) beschrijft uitvoerig het aardewerk uit de Romeinse pottenbakkerij te Holdeurn bij Nijmegen, maar gaat helaas slechts zeer summier in op de ovens zelf. Een schets van het opgravingsterrein toont twee min of meer sleutelgatvormige constructies (Holwerda 1944, afb. 1 A en J) en hij vermeldt dat oventje A tot onder het maaiveld was afgebroken (Holwerda 1944: 45). Een zeer compleet exemplaar van dit type is opgegraven in Halder, gemeente St. Michielsgestel (N.B.) en werd eveneens gebruikt voor het bakken van Romeins draaischijfaardewerk (Van der Groen s.a., Willems 1977; fig. 5).² Haarnagel beschrijft de vondst van fragmenten van koepelovens in Feddersen Wierde, die hij duidt als pottenbakkersovens voor huishoudelijk gebruik. Maar ook beschrijft hij een oven met een rond grondplan met een diameter van ca. 1,30-1,50 m en een gereconstrueerde hoogte van de igloevormige koepel van ca. 1,10-1,30 m (Haarnagel 1979: 285 en Taf. 181,1). Ook dit betitelt hij als pottenbakkersoven, maar dan één die door een gespecialiseerde ambachtsman werd gebruikt. Een andere pottenbakkersoven van dit type stamt weliswaar uit de ijzertijd, maar is ook als een oven met een

Fig. 4. Reconstructie van een koepeloven uit Maasland-Foppenspolder. Schaal 1:10 (bron: Van den Broeke 2005).

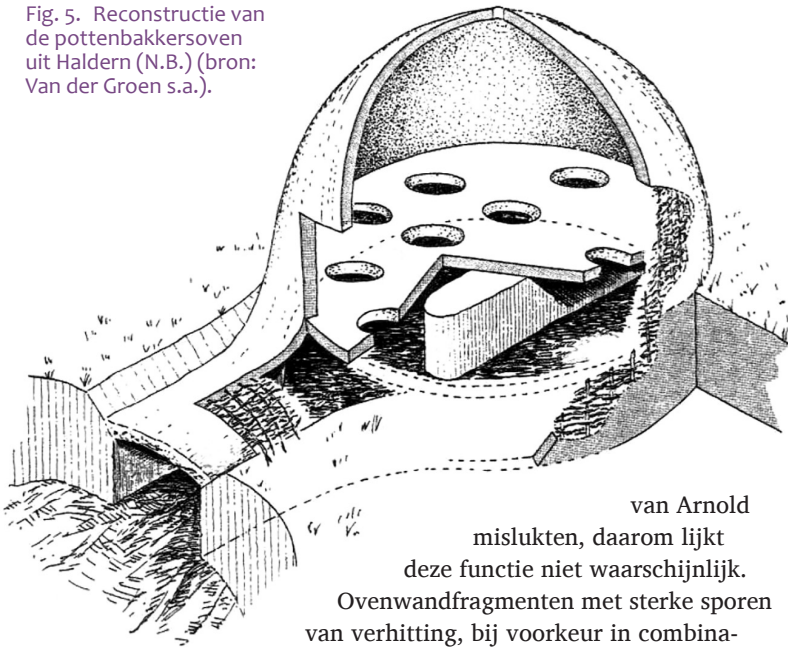

iglovormige koepel gereconstrueerd. Dit exemplaar is opgegraven in Serooskerke op Walcheren, samen met een opvallend grote hoeveelheid aardewerkscherven (Dumon Tak & Van den Berg 1973). Van deze oven is echter feitelijk alleen het rooster bewaard gebleven, en wordt niet duidelijk beschreven waarop de reconstructie is gebaseerd. Maar als de koepels werden afgebroken na het bakproces, is het evident dat er niet meer dan vormeloze brokken ovenwand zullen resteren in het bodemarchief. Daarnaast moet worden opgemerkt dat potten voornamelijk werden gebakken in een kuil in de grond, gevuld met brandstof en afgedekt met plaggen, wat in het bodemarchief weinig sporen zal achterlaten.

Functie

Daar waar de iglovormige ovens onmiskenbaar gebruikt zijn om potten in te bakken, is de functie van de koepelovens zeker niet in alle gevallen te achterhalen. Voor de *Lochplattenofen* van Weddinghusen heeft Arnold een aantal functies gesuggereerd met daarbij de argumenten voor en tegen.³ Benadrukt moet worden dat de koepeloven uit Weddinghusen, in tegenstelling tot de oven uit Hengelo, sterke sporen van verhitting vertoont. Hij noemt als mogelijke functies: een pottenbakkersoven, een kachel binnenshuis, een oven om te roken of om etenswaren te bereiden, voor het smelten van ijzererts of voor zoutwinning. Pogingen tot selnering in de experimenten

Fig. 5. Reconstructie van de pottenbakkersoven uit Haldern (N.B.) (bron: Van der Groen s.a.).

van Arnold
mislukten, daarom lijkt
deze functie niet waarschijnlijk.

Ovenwandfragmenten met sterke sporen van verhitting, bij voorkeur in combinatie met tuyère-fragmenten en metaalslakken, zullen zeker afkomstig zijn van een oven die als smeed- of smeltoven heeft gefunctioneerd. Voor een gebruik als kachel binnenshuis stelt Zimmermann (1992: 311-312) terecht dat tot in de nieuwe tijd de landelijke huizen een open haard hadden en er geen sprake was van een afzonderlijke kachel. Uit experimenten met een replica van de oven uit Weddinghusen en ook met andere koepelovens die bestaan uit een onderbouw en een hoge koepel bleek dat het niet onmogelijk is om er potten in te bakken, maar dat het zeer onhandig is (Arnold 1990: 352). Als de te bakken potten op het ovenrooster worden gezet en gestapeld, is de kans erg groot dat ze breken tijdens het plaatsen van de koepel. De zuurstoftoevoer blijkt bovendien niet goed te kunnen worden gereguleerd omdat de beide oventelen niet goed af te dichten zijn. Hierdoor kan er geen volledig reducerend aardewerk worden gebakken. Ook kunnen er maar erg weinig potten per stookgang worden gebakken en gaat het stapelen erg lastig. Zimmermann (1992: 313) stelt daarentegen dat - hoewel Arnold (1990)

vermeldt dat een gebruik als pottenbakkersoven niet waarschijnlijk is - de prehistorische mens ongetwijfeld bepaalde handigheden bezat die het mogelijk maakten om toch potten te bakken in een dergelijke oven. Een gebruik als rookoven is volgens Zimmermann (1992: 312) onwaarschijnlijk, aangezien het binnenklimaat in huis als gevolg van een open haardvuur al rokerig genoeg was om voedsel te conserveren. Arnold gebruikt als argument tegen een rookoven dat de ovenwandfragmenten geen sporen van roet vertonen.

Rookoven

De oven uit Hengelo kan geen pottenbakkersoven zijn. Van de 54 potten waarvan de randdiameter kan worden bepaald, zijn er 22 met een randdiameter van 30 cm of meer en de grootste pot heeft zelfs een randdiameter van 58 cm. Bovendien betreft het doorgaans licht geschouderde potten, wat betekent dat de grootste buikomtrek minstens 4 à 5 cm groter is dan de randdiameter, en dan zijn er minstens 35 potten te groot om binnen de koepel te passen. Overigens zijn nergens binnen de Romeinse nederzetting in Hengelo fragmenten van ovenroosters gevonden, noch bij de parallel uit Flögeln-Eekhöltjen. Het baksel van de oven uit Hengelo is betrekkelijk zacht en vertoont geen sporen van verhitting, wat een functie als smeedoven uitsluit. Een ander opvallend detail is dat de binnenkant van de oven opzettelijk glad is afgewerkt, terwijl aan de afwerking van de buitenzijde geen aandacht is besteed. Ons inziens moet deze oven daarom worden beschouwd als een rookoven. Ook deze reconstructie is tamelijk speculatief, maar zou er als volgt uit kunnen zien:

- de onderzone kan bestaan uit een eenvoudige kuil in de grond of een haardkraag-achtige constructie, waarbinnen een klein vuurtje wordt gestookt,
- de koepeloven wordt vervolgens over dit smeulende vuurtje geschoven en - gezien het gewicht van de constructie - niet getild,

- de koepel is aan de bovenzijde open, zoals ook de reconstructietekening van de oven uit Flögeln suggereert,
- bovenin de koepel bevindt zich een frame of rooster, waaraan bijvoorbeeld vis of vlees kan worden opgehangen en waaruit de gerookte waar eenvoudig kan worden verwijderd, terwijl de koepel tijdens het rookproces wordt afgedekt met bijvoorbeeld hout of leer,
- de koepel zelf vertoont geen sporen van hitte, want er wordt ónder de koepel een slechts klein smeulend vuurtje gestookt, en bij zorgvuldig stoken ontstaat er tijdens het roken geen roet.

Een ondersteunend argument voor een rookoven is dat er uit de prehistorie veel vondsten zijn van schouderbladen (scapulae) van rund, met een kenmerkend gat in het dunste deel van het blad. Deze fractuur is aangebracht toen er nog vlees om het schouderblad zat (Buitenhuis & Halil 2002: 172 en afb. 7.5). Bij een vindplaats uit de midden-ijzertijd te Lage Blok zijn maar liefst 36 van dergelijke doorboorde schouderbladen gevonden. Mensch & IJzereef (1977) beschrijven meerdere vindplaatsen uit vooral de Romeinse tijd met dergelijke doorboorde runderschouderbladen. Zij beargumenteren overtuigend dat dit wijst op het bereiden van runderhammen, waarbij het schouderblad met zijn grote spiermassa wordt opgehangen aan een haak om vervolgens te worden gedroogd of gerookt. En voor het roken van dergelijke stukken vlees lijken de klokvormige koepelovens zeer geschikt.

Conclusie

Bij de opgraving van een Romeinse nederzetting te Hengelo (O.) zijn fragmenten gevonden die afkomstig zijn van een ovenwand. Ovenwandfragmenten worden regelmatig aangetroffen, maar vaak is het niet mogelijk om de vorm, laat staan de functie vast te stellen.

Er zijn ovens die onmiskenbaar zijn benut voor het bakken van potten of voor het smelten van ijzererts. Maar er zijn ook ovens waarvan de functie niet kan worden vastgesteld. Voor de oven uit Hengelo, met een klokvormige koepel en een geringe diameter, wordt voorgesteld dat deze kan zijn gebruikt voor het roken van vlees of vis.

Dankwoord

Veel dank is verschuldigd aan H.H. Bürmann (ArcheoSupport, Groningen) voor de discussies, J.N. Lanting (Haren) voor zijn onovertroffen *down-to-earth approach* en W.H. Zimmermann (Bockhorn, D.) voor zijn kritiek en de vele literatuursuggesties.

Noten

1. ArcheoSupport, Boterdiep 14-9, 9712 LN Groningen; adrie.ufkes@gmail.com.
2. Zie ook: <https://www.romeinshalder.nl/wp-content/uploads/2016/03/ovenhalder-1.pdf>.
3. www.museum-albersdorf.de/poster/lochplattenofen.htm.

A mysterious Roman kiln from Hengelo (province of Overijssel)

In Hengelo (province of Overijssel) a rural settlement was excavated by SOB Research, and the pottery was studied by the author. The pottery belongs in the Rhein-Weser-Germanische tradition and dates mainly from the 1st and 2nd centuries AD. The fill of a well contained not only a huge number of potsherds and other archaeological material, but also fragments of a kiln. Considering the fabric of the clay, the absence of signs of a very high oven temperature, the absence of soot, the S-shaped profile of the dome and its relative height and narrowness, it is argued that the kiln was used for processing smoked or dried meat.

Literatuur

- Arnold, V., 1990. Der eisenzeitliche Lochplattenofen von Weddinghusen/ Dithmarchen: Umfeld, Beschreibung, Nachbauten, Versuche, Deutung. *Experimentelle Archäologie in Deutschland*. (= Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 4). Oldenburg, Staatlichen Museum für Naturkunde und Vorgeschichte Oldenburg, 345-354.
- Broeke, P.W. van der, 2005. IJzersmeden en pottenbaksters. Materiële cultuur en technologie. In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 603-625.
- Buitenhuis, H. & H. Halilı, 2002. Archeozoölogie. In: J. Milojkovic & L. Smit (red.), *Archeologie in de Betuweroute. Lage Blok. Een vindplaats uit de Midden-IJzertijd*. (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 90). Utrecht, Railinfrabeheer B.V., 149-178.
- Dumon Tak, A.M. & J. van den Berg, 1973. Een pottenbakkersoven uit de IJzertijd te Serooskerke (Walcheren). *Westerheem* XXII, 242-247.
- Groen, J. van der. s.a. *De Romeinse pottenbakkersoven van Halder*. s.l.
- Haarnagel, W., 1979. *Die Grabung Feddersen Wierde: Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Socialstruktur*. (= Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt am Main und Niedersächsisches Landesinstitut für Marschun- und Wurtenforschung in Wilhelmshaven Band II). Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH.
- Haiduck, H., 1995. Ritzzeichnungen auf zwei kaiserzeitlichen Kuppelöfen aus dem Reiderland. Ein Beitrag zur Herstellungstechnik eines unbekanntes Ofentyps. In: M. Fansa (Red.), *Experimentelle Archäologie Bilanz 1994* (= Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 8). Oldenburg, Staatlichen Museum für Naturkunde und Vorgeschichte Oldenburg, 205-222.
- Holwerda, J.H., 1944. *Het in de pottenbakkerij van de Holdeurn gefabriceerde aardewerk uit de Nijmeegse grafvelden*. Leiden, E.J. Brill.
- Mensch, P.J.A. & G.F. IJzereef, 1977. Smoke-dried meat in prehistoric and Roman Netherlands. In: B.L. van Beek, R. Brandt & W. Groenman-Van Waateringe (red.), *Ex Horreo* (= CINGVLA IV). Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 144-150.
- Ufkes, A., in prep. Aardewerk. In: G.M.H. Benerink, *Archeologische Opgraving 'Bestemmingsplan Hengelo Noord, Plangebied Duizendpoot', Hengelo, Gemeente Hengelo*. Heinenoord, SOB Research.
- Willems, W.J.H., 1977. A Roman kiln at Halder, gemeente St. Michielsgestel N.B. In: B.L. van Beek, R. Brandt & W. Groenman-Van Waateringe (red.), *Ex Horreo* (= CINGVLA IV). Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 114-129.
- Zimmermann, W.H., 1992. *Die Siedlungen des 1. bis 6. Jahrhunderts nach Christus von Flögeldn-Eekhöltjen, Niederschsen: Die Bauformen und ihre Funktionen*. (= Probleme der Küstenforschung im Südlichen Nordseegebiet 19). Hildesheim, Verlag August Lax.

